

VÁLTOZATOK A BOLYAI-TÉMÁRA

Bori Imre

I.

A Németh László könyveivel eltöltött órák, amelyek immár hónapokban mérhetőkké szaporodtak fel az elmúlt húsz esztendő alatt, az olvasás gyönyörűségeinek legkellemesebbjei közül valók. Nyugodtabb olvasói élményt nem tud felidézni emlékezetem a könyvek között eltöltött esztendőkből annál, amit ő nyújtott — nyugtalanságaival, világot bebarangoló érdeklődésével, a gyűjtött kincsekből élményt formáló hevével: az egy szenvedély, amely ezer alakban sziporkázik előttem; a sokfélebe kóstolt agy vallomásai; a polichisztori szenvedély, amely az egyoldalúságok ellen kínálta orvosságait; Én-kultusza, amely századunk nagy individualizálódási folyamatában az európaiság egy formája volt, a küzdelem a magyar élet hétfejű sárkányai ellen; a minőségnek az a forradalma, amelyet ez a lázas agy kigondolt a maga mentségére, önvédelemből a társadalom elember-telenedése ellen, egy emberi harmóniát óvandó, a kéz és az agy összefonódott tiszteletében; a nagy lobogás és a sok hamu, salak, amely együtt adja azt az írói arcélet, amelynek vonásait vagy két tucat könyvből kell összednie annak, akit Németh László műve érdekel.

Nem alkalmas ez a hely, hogy most előszámláljuk Németh László próbáit, kalandjait a világban és a szellemi életben, sem azt nem vállalhatjuk, hogy enciklopédikus vállalkozásáról beszéljünk: „műhely-gondolatánál” azonban meg kell állnunk, mert az tárgyunkhoz szorosabban tartozónak mutatkozik.

A „műhely” az író pályáján végigkísérő gondolat volt: hol egy ország méreteiben gondolta el, hol szobája négy fala maradt neki térül. A „műhely” volt a maga szerkesztette *Tanú*, s műhellyé vált Sajkód, ez a balatoni Robinson-sziget, mint ahogy szenvedélyével műhellyé akarta átalakítani iskoláját, ahol iskolaorvosként működött. de „műhely” lett a családjá is, pedagógiai Eroszának nagy laboratóriuma. A világot és az európai műveltség kétezer esztendejét többek között ezzel a lappangó „műhely-gondolattal” is szemlélte, s a gondolat kiugratása közben felcsendülnek a szölamok, amelyek az alkotásnak ezeket a melegágyait hozsannázták. Ha írásai hangja valahol megemelődik, a szem elhomályosul, a szív gyorsabban ver, akkor a műhely képének felidézésekor bizonyára megtaláljuk ezeket a jelzéseket, hiszen minden egyes alkalomkor

az író szívügyéről esik szó. Hány alakban nem jelenik meg szövegeiben ez a gondolat! Hol utópiaként, hol írói arcképként vagy tudománytörténeti tanulmányként írta meghívóit a szellem lakomáira, útitársként abba a kohóba, ahol a kultúra készül. Nyelveket tanult és tudományok körül inaskodott, amikor magán kívül mást nem sikerült befognia a műhelymunkába, s tanulmányköteteiben igyekezett megvalósítani e nemes szenvedély álmát: a tanulás és az alkotás laboratóriumát. A mindinkább virtuálissá váló álom azonban nem hagyta el egzisztenciája legreménytelenebb időszakában sem, s ezt hirdeti ez a könyvvé kerekedett írás-sor is, amely *Últozatok egy témára* címmel került asztalunkra.

A műhely itt a dolgozószoba, a kémcsövekben izgalmas kísérletezés folyik, az író a formák teherbíróképességét vizsgálja, az alkotás rejtettebb, problémásabb területeire ragadja az olvasót, azt a rejtett folyamatot akarja megmutatni, amely ugyan a legtöbb műalkotás megszületésénél munkál, amely azonban az írói tudat mélyén marad: a választásét.

Nem a műhely forgácsait kapjuk hát, s nemcsak elméleti megfontolásokról van szó: műalkotásokról, amelyeket különféle töltetekkel ugyan, de egyetlen katapult indított útjukra. Feladatunk kényelmesebb, mint az íróé, aki vállalta, hogy kísérlete alanya legyen, s képességeit állítva munkába megmutassa: egy konkrét témából ezt tudom kihozni, s egy-egy adott formai megoldás ezt engedi realizálnom.

Németh László három területen is megpróbálkozott: a tanulmányírásán, a drámaalkotásán és a filmtervén, s nemcsak a választott műfajok, de maga a vállalkozás is az íróra vall, mint ahogy Németh Lászlót jellemzi a Bolyai-témának ilyen hozzáragadása is — a szerep, pirandellói ötletként, itt valóban megtalálta a maga szerzőjét: a tudománytörténész, az amatőr matematikus, aki valamikor Eddington könyvét ismertette s a táguló világegyetemről értekezett, a szenvedélyes drámaíró, aki két vas-kos kötetnyi drámát írt a bibliai Sámsonról Széchenyiig, s lelkét tragikus vállalkozások hőseinek tragédiáin edzette; az Arisztophanészről szóló tanulmányok írója és a lelkes Proust-magyarász s Virginia Woolf — olvasó, aki nemegyszer mutatta meg, hogy a formák értője is, egyetlen témán „tornáztathatta a képességeit”, s nyitotta meg alkotói lelkeségének titkosabb rekeszeit.

Ez az önmagával folytatott költői verseny nemcsak variánsokat szült, a legtöbb írói műhely ugyanis leginkább csupán ezt szokta produkálni, esetleg a vers és az elbeszélés alternációjában nyilatkozik meg, mint Ady-nál nemegyszer, bár az ő elbeszélései prózában maradtak versek, a kristályosodás félúton megállt folyamatának eredményei. S a legtöbb író „egyműfajú” — tőlük az ilyen vállalkozást utópia lenne várni, s amikor kikirándulnak egy más műfaj területére, a maguk műfajában idegenül ható témákról beszélnek. Németh László vállalkozása nem ilyen, pontosabban nemcsak ilyen. Őt ugyanis az is izgatja, hogy a „bátran válogatott forma ugyanannak az anyagnak új tulajdonságait” hozza-e ki, mint „ahogy a kúpból a metszés szögétől függően majd kört, majd ellipszist, majd hiperbolát vagy háromszöget lehet kimetszeni”, ahogy az ilyen kísérleteket maga jellemzi egyik Tolsztoj-tanulmányában.

Azonban az is bizonyos: a véletlenek is belejátszottak, hogy ennek a könyvnek az anyagát az író kihordhatta. A sors szeszélye, ugratta ki a könyvben levő kísérletei egy részét: a visszautasítás és a megrendelés egyszerre működött benne és játszott össze a már Galilei című drámája írása közben felmerült ötlettel: „Hadd figyeljük meg egy témán, melyik tud belőle többet, nagyobbat kisajtolni.” S amikor a tanulmányíró is megmozdult a Bolyai-anyag hatása alatt, s a szépíró a filmgyár ébresztgette

benne, ez a „kísérleti dramaturgia” a megvalósulás útjára került. Kötete bevezetőjében olvashatjuk:

„Ezzel a könyvvel nemcsak két azonos témájú dráma kerül majd az olvasó kezébe, hanem valami olyasmi is, amire úgy hiszem, nemigen volt még példa; egy kísérleti dramaturgia, mely nem gondolatokat közöl a drámáról, hanem mintegy az író agyát nyitja ki, s abban mutatja meg, hogy a drámaírás különféle lehetőségei, attól fogva, hogy az író a kezébe került kútforrásban a témát felismerte, mint formálja ki a megtalált anyagot”.

A könyvbe került hét írás így kapott egységes szándékot s belső indulatot, egységes értelmet is, amely oly szorosan fogja össze a látszólag nem egymás mellé kívánckozó eredményeket.

II.

A téma megtalálta szerzőjét — írtam le az előző fejezetben, elsősorban Németh László Bolyai-tanulmányai kicsengésének a hatása alatt. Ha van hős, aki az író szívéhez oly közel állhat — gondoltam, akkor a Bolyai Farkasé bizonyára nemcsak közel áll, de bele is lopódzott az író szívébe. Németh László Bolyai Farkasról nemcsak történelmi drámát írhat, színművében a hősnek többet adhat a maga véréből, mint bármelyik másik alakjának, s ha voltak darabjai, amelyekben a történelmi kosztüm alatt maga lapult meg, itt indulatait és álmait mintegy testestül-lelkestül hősenek ajándékozhatja. A melegség, amely a tanulmányíró hangjából árad, ezt jelezte, s az a „nekimelegedés”, amely a Bolyai-témát ilyen sokoldalúan járta körül (a *Últozatok egy témára* hat írása mellett a *Sajkódi esték* című tanulmánykötetében is van három), arra mutat, hogy az író a Bolyaiakban legintimebb témáját találta meg, s a téma legszenvedélyesebb szerzőjével találkozott, aki már egy Apáczai Csere János vagy egy Misztótfalusi Kis Miklós egyéniségét támasztgatta fel drámáiban. de bennük nem találta meg olyan egyetemesebb módon azt a példázatot, amit a történelemben keresett. Velük csak a tragédiára állított lelkét edzhetette. A Bolyai-téma nem egyenként, hanem sok változatban és sokféleképp hozta a tanulságot és a példázatot. Nemcsak gazdag és színes életet idézett fel, olyant, amelynek ecseteléséért egy Bethlen Miklóst annyira megszeretett, hanem az idillnek és a tragédiának azt a váltóáramát is érezhette, amit az apa és fia párhuzamosan lefolyt élete kínál fel. De megragadhatta a figyelmét a történelemnek a Bolyaiak sorsába avatkozó tragikumai is: lángelmék küzdenek a magyar nyomorúság közepette Marosvásárhelyt, amely persze nem Göttinga és nem Európa, hanem csak egy külön bolygó, amelyen kialakulnak ugyan a feltételek, hogy egy európai szintű műveltség és élet támadjon, de amelyen az élet formái megálltak egy egészen primitív fokon, s nem tud semmi beérni, kibontakozni, bár mindennek a csírái megmozdultak. A posta lassan jár, és az élet is csak múlik, amely ellen a szívben melengedett tervek nem sokat segíthetnek. A két Bolyaiiban ez a „más bolygós” Marosvásárhely emelte egy pillanatra homlokát Európa magasába a Farkas Testamenjében és még inkább a János Appendixében, hogy azután annál nagyobb legyen a zuhanás: akik Európát születtek elbűvölni a tudományukkal, egy erdélyi kisváros szórakoztatói lettek — a bolondságaikkal.

Pedig a Bolyai Farkas marosvásárhelyi házának volt egy szöglete, amely a műhely ígéretét csendítette meg: az a nagy iskolai tábla, amely elé annyi éven át odaállt apa és fia napról napra matematizálni. Gyönyörű tudós-idill készült itt, a Tentamennél és Appendixnél nagyobb, de e nagy elmékben az észt legyőzték az indulatok: a fiúból egy 15 000 levélnyi „üdv-

tan" írója lett, az apa pedig technikai ügyességét kályhaszerkesztésben és magánjáró gép feltalálásában élte ki, a hírnév helyett a koporsóval barátkozó vásárhelyi tanár anekdotává vált bolondériáival barátkozott. „A magyar Fauszi" tragédiája az övé, s aki már egyszer, több mint húsz esztendeje, könyvet írt Európa és a magyarság viszonyáról, most a legfájdóbb példák egyikén mérhette le az elmaradást.

Bolyai Farkasban a polichisztorra bukkant, aki százötven esztendőnek előtte már képességei tornáztatását vállalta, s egy folytonos tevékenység látszólagos zűrzavarában harmóniára tört, miközben olyan erőnyeket táplált magában, amelyet a kátékat író Németh László is könnyűszerrel magáénak vallhatna: „szigorúság belül, a változatok szeretete a világgal szemben. vállalkozó kedv az eszmék gyakorlati érvényesítésében" — ahogy megfogalmazta a *Tanúban* közölt egy tanulmányában. S mennyi ismerős vonás, indulat, törekvés, megnyilatkozás van Bolyai Farkasban, az apában! A tudománytörténész éppen úgy elgondolkozhat személyéről, mint az alkat-kutató orvos, s a légész születését figyelő lélekbúvár. A történész éppen úgy a maga anyagára ismerhet benne, mint az irodalomtörténész, aki a drámairodalom hajnalát barangolja be. Az emberi dokumentumok rajongója a Bolyai-levelezésbe merülhet; az idillt szerető s utópiát kergető lélek pedig szép látványban és tragikus romokban merenghet, példázgatva, a történelem vihara és az emberi sors szeszélye együttesen milyen pusztítást vihet végbe a nagyra törő álmokon. A kultúrtörténésznek éppen úgy kincsesbányája lehet a Bolyai Farkas házatája, mint a pedagógusnak, aki a kis János játékaiban és az apa óvó-biztató mozdulataiban nemcsak a légész serkenését, hanem a pedagógiai célirányosságnak a példáit is megtalálhatja, de tanulsággal mélyülhet el a fejleményeken is: amikor a pedagógia merev korláttá válik, s a Bolyai János talentumát felnövelő melegálynak össze kell törnie eszmény és valóság ellentmondásain.

A szeretet melegét megőrizte, de a felcsapó indulatok feszítését már nem bírta el, különösen, ha ez az inkubátor az apa lelke volt, amelyben a pedagógiai Erosz nagyobb adag szenvedéllyel munkált, mint amennyit a fiú el bírt viselni. Az emberinek micsoda szövödményeivel jártak a Bolyaiak a Bolya—Domáld—Vásárhely háromszögben, s egy-egy kis időre Göttingába és Bécsbe, s micsoda indulatok forrtak a matematikai képletekben! „A semmiből egy új világot teremtettem" — írta a fiú az apjának nagy felfedezését bejelentve. Nemcsak büszkeség volt ez, vagy a jól végzett munka öröme, a diadalra vitt akarat győzelmének a hangja. Több annál: a mondat aránylag hideg ténymegállapítása már vihart jelez. Nemcsak egy matematikai képletről s az ebből következő levezetésekről van szó, hanem annak az embernek az indulatairól is, aki valóban „új világot" teremtett, s aki nagyon jól tudja munkája értékét. A romantika korában élt, ilyen indulással joggal képzelhette magát istennek, aki belekóstolt a teremtés gyönyörűségébe. Ki tudná ma már megmondani, mit is várt elismerésből felfedezéséért? Csak zuhanásából lehet felmérni csalódása nagyságát: az Appendix „első énekét" nem követte a „második ének". A hadmérnöki pálya fényessége helyett az osztrák birodalom perifériáinak kaszárnáit kapta (Lemberget és Temesvárt), amelyekben tehetsége még kihordta az Appendixet, de ami utána jött, az apai ház, amely már egymás kínzásának lett színtere, a dacban fogant törvénytelen házasság pokla, a még Marosvásárhelynél is istenhátamögöttibb Domáld, a jobbágyfalu; az utcára ablaktalan vásárhelyi ház világnak hátat fordító dühe, s a városszéli kunyhó a halál várásában, amelyet egy napszámoslány szeretete tett elviselhetővé — ez volt a fiú indulatainak és életének útja, amelynek legnagyobb fiaskója az a 15 000 levélnyi utópia volt, amit ez a vulkán hamuként kiégve produkálni tudott még. Sivár embertelenség ez, süket magány

és süvöltő düh, acsargó fogcsikorgatás, egy fényesnek indult pálya sötétsége. A virtuóz zenész kósza tapogatózása ez a szakadt húrokon, a híres párbajhős legyőztetése, a nagy matematikus esztelensége, egy könyörtelen logika csődje. Hol állt meg ő, elég, ha versenytársaira gondolunk: az Európa bámulatában sütkérező Gausra, aki a Ceres bolygó pályájának matematikai meghatározásával bámultatta magát a világgal; Lobacsevszkijjal, aki, igaz, egy oroszországi Marosvásárhelyen élt, Kazánban, de az ottani egyetem tanára volt, műve pedig német nyelven az isten háta mögé, a Bolyaiakhoz is eljutott, talán legszemléletesebben mutatva meg az amúgy is belekeseredett s a természete megbuktatta fiúnak éppen abban a körben, amelyben ő istennek képzelte magát, hogy abból a „semmiből” más és szerencsésebb halandó is világot teremthetett. Vagy utaljunk apjára, aki akkor is fenn tudta magát tartani, amikor a fia már elsüllyedt, s a feléje nyújtott kezét a hozzá megszólítás nélkül küldözgetett cédulákban, matematikai feladatokban sem tudta már megragadni.

Az ész és szív paralelájába azonban nemcsak a fiú, az apa is belebukott. A fiú „észemberként”, az egy célra beállított akarat embertelenségével, az apa romantikus szertelenségeivel, idealizmusával, azzal az elvével, amelyet ő maga ugyan nem akart követni, de amelyet fiára oly hevesen erőszakolt: a test és a lélek aszketizmusával. Németh László idézi azt a levélrészletet, amelyben az apa árulkodik: milyennek is szeretné látni fiát, s milyen férfieszmény az, amelynek szolgálatába akarja szegődtetni:

„Nagy, kemény természetű, szép ifjú, a kamasz bátorsága, az ártatlanság szemérmességével szépen elegyedett, se nem kártyázik, se bort, se pálinkát, se kávé nem iszik, nem beretválikozik, csak pihés, rendkívül való matematikus, igaz genie, excellens hegedűs, rendkívül szereti a katonaságot, csak az otiumot szeretné még inkább, melyben dolgozhatnék, máris sokat dolgozott a hivatal mellett is.”

S teszi hozzá Németh László: „... olyan fiút nevelt, akit a farsangozó comtessek körülrajonganak, s akiben a géniusz lángja az ártatlanság üvegburája alól világol”. A nőt meg nem ismerő, „szűz Newton”-t akarna látni fiában, akit elrettenteni a szerelemtől a vérbajosok kórházába küld: nézze meg, mire visz a szertelenség. Az prédikálta ezt a semmiből világot teremtő fiúnak, aki maga kétszer házasodott (mind a kétszer szerencsétlenül), aki egy bárónő szívét is meghódította (viszonyuk alighanem több volt mint pusztán rajongás és széptevés), s aki öregként is ki tudta ugratni a fiatalembereket a széplányok szívéből. („Fia írja le, mint ütötte ki, egyik dámától a másikhoz röpködve, még öregkorában is a nyeregből az unottabb és untató fiatalokat”).

Bolyai Farkas, az apa a színesebb egyéniség — ez kétségtelen. Farkas a romantikus ember, annak a típusa, akikkel mi csak múlt századi regényekben találkozunk, s egy Jókaiiban immár annyira nem szívelünk. Németh László szinte pontokba foglalja romantikus tulajdonságait: szerepjátaszását, szertelenségeit, zsenialitását, az életnek és az irodalomnak összekeverését, sokoldalúságát: nyelvek, matematika, technikai ismeretek, zene, dráma- és versírás, feltűnésvágy, dac, indulatosság, magas fokú kíváncsiság, amely felboncoltatja vele a halott első feleséget is, s láttelelet írat vele a Bécsben tanuló fiúnak; a faurnában elégetett versei hamvát tartó önkínzás és a koporsóval barátkozó öreges mánia, a Lear királyt játszó apa, az önzetlen tudós teszi a Bolyai Farkas-kép elemeit nemcsak romantikussá, de nagyon is emberivé, ezeken túl pedig irodalmivá, csak meg kellene előtte nyitni egy életrajz-regény kapuját.

Milyen kár, hogy még mindig nehéz Bolyai-szövegekkel bejárni ezt a két „lélek-erdőt”, amelyben annyi vadállat tanyázott. A Tentamen és függeléke, az Appendix, csak matematikusoknak nyílik meg, s mond valamit,

s még Németh László is csak a János tömör, gyémánttisztaságú latin stílusát dicsérheti. Levelezésük még nem jelent meg, János „üdvtanának” a tengerére még nem merészkedett senki, Farkas drámái közül csak egy jelent meg újabb kiadásban (vagy hatvan esztendővel ezelőtt — irodalomtörténészeknek). Akit a Bolyaiak lélegzetvétele érdekel, talán csak az éppen hatvan esztendővel ezelőtt publikált s nehezen hozzáférhető szövegrészekkel foglalkozhat, amelyek önmagukban is töredékek: Bolyai Farkas töredékes jegyzeteiből hallgathatja az indulat és képzelet szertelen villanásait, és lesheti villámlását.

Ezek az intim jegyzetek, rapszodikus, csak önmagának felírt gondolatok és képek kaotikus összevisszaságukban is a romantikus Bolyai Farkas szertelen képzelete és meditatív pillanatai gyümölcseként skrupulusok és erkölcsi megfontolások mondatai: rapszodiák különböző témákra. A póz s életfájdalom bennük kétségtelen még az önmagával eltöltött intim pillanatokban is, de kötetlenségükben, ujjgyakorlat-voltukban is érdekesek: egy romantikus lélek automatikus szövegei is, azé, aki nemcsak hallgatta, de fel is jegyezte első felesége haldokló, lélekhasadásos, örült monológjait, kiáltzásait. Az önmegfigyelésnek az a hajlama mozdul ezekben is, amely a romantika korára oly nagyon jellemző: a tárulkozó vallomása, még ha az csak magának készült is, s nem kívánczik a világ szeme elé. Mindenesetre el lehet kapni valamit abból az indulatkomplexumból, amit a Bolyai Farkas jelentett, s amely ott füstölgött a marosvásárhelyi ház négy fala között, és megégette az apa és fia viszonyát.

S micsoda skálán játszik, s játszhatott! Az olvasható feljegyzések valószínűleg csak halvány másai annak, ami ebben a szívben kavargott:

„Purgatórium tűzébe vetettem, hogy ne maradjon földi mocsok a szent barátságban” — írja újévi gondolataiban, s az első lélegzetvétel is a mennyből letaszított arkangyalé, aki, úgy látszik, az öregkorban, mert ezek a feljegyzések a negyvenes évekből valók, Milton *Elveszett paradicsomának* az angyalaival hizlalta képzeletét.

„A helyett, hogy az új év angyalától várnék, azt nézem, mit vihet el.

Mi kevesért éltem eddig, s mennyire élek meg, tapogatom a szívem melegét s pulsus verését. Számítom, mit vett az elmúlt el, s mi kevés maradt.”

Aztán itt van egy férfi-Niobé panasza:

„Feloldom a sok, részint holtig nyíló sebeket, részint sebhelyeket s keresem a tiszta helyet, ahol még nyíl érhet, s előbb úgy tetszik, hogy nincs s az sincs, amit elvegyen az új év. Oh, de a más pillanatban észreveszem, hogy minden szegénységem, szerencsétlenségem mellett, mily gazdag vagyok s mennyivel lehetek még szerencsétlenebb...”

Aztán egy sor gnóma, nagyon is magára vonatkoztatott, amelybe a fiában csalódott apa és a fiú ejtette sebek lázát szenvedő lélek vet papírra, hogy jelezze: a romantika pokla, a lelkiismeret, a kétség ott munkál benne:

„Az idevaló boldogság Anticipacions-Schein, melyet a míg valahol kifizetnek, itt sokszor devalválódik.

Vajha olyan hibákat ne tenne az ember, melyeket csak a második editióban lehet megigazítani. Egy elficamodás, örökös nyomorékság.

Vajha az elhervadt remények töviről, vagy elhintett magvairól sarjaznék valami.

Az ifjak devalválódnak...”

S máris felmerül a világból kiugrasztott fiú képe, a fiatalon összeomlott alkotókedv, tönkrement egzisztencia. S a magát vigasztaló moralitás a maga öreg, de vitális fizikumába és életelvéibe kapaszkodik:

„Mérsékelt munkák, új planumok, rend, az indulatok jármától való szabadság, megrettenthetetlenség az élet zivatarai között, tanács a szokatlan reszkető ifjúknak, a léleknek a testben való győzedelme...”

S aztán még egy kép, sokkal erőteljesebb, hogy illusztrálja a fia során merengve támadt gondolatot az „ifjak devalválódása” kapcsán:

„A gyermekkor repül, az ifjúság zivatar módjára fut által s érett kor elé lépdegél. Az öreg, mint a mélyen gyökerezett fa, ellene áll a szélvésznek, midőn a fiatalok elhervadnak a naptól elégve vagy virágozó korokban leterítettnek...”

Egészségügyi szabályok s a „pincében cikázott pityóka” ártalmasságáról szóló elmélkedés társaságában azonban ilyen mondatokat is találunk:

„Láthatatlan zápor közt a sors nyilainak ki tudja melyike érhet is, s a belső égnek is vannak esői: az erény könnye, éden virágai öntözése...”

Egy Biblia ihlette próféta zordon hangja és egy matematikusnak a mértékbe vetett hite dörömböl. Ahogy sokasodnak a feljegyzések, szinte a szemünk előtt bontakozik a szerepjátszó nagy romantikus. Már nem gondolatokat rögzít csupán, hanem a gyakorlott drámaíró mozdulatával, mintegy az önmaga szerepét fogalmazza: lírai tirádák s magvas elszólások váltogatják egymást.

A drámáról szólva ezt is leírja: „Az ég maga sincs rendben.” Milton *Elveszett paradicsoma* (mennyre neki való olvasmány ez!) kapcsán ilyen láttnoki sorok szakadnak ki a tollából:

„A pártos angyalok ütközetének rémítő következése lett volna, ha meg nem látta volna az a Sátán az Isten kezében az égen a mértéket, mely Scorpio s Astrea között van s amelybe, mikor mér, a föld szolgál teher gyanánt...”

Dicsőségesen térve vissza az Istennek győzedelmes fia, égő szeke-rével megállott s kezébe fogva azt az arany cirkalmot, mely az örökkévalóság műhelyében készült, egyik ágát a középhe ütötte, a sötétség kiterjedt mélységét kerítette el, mondván: Világ, eddig terjeszkedj...”

S megszólal a pedagógus is ezekben a feljegyzésekben, éppen azt az igazságot írva le, amelyet a férfivá lett fiával szemben nem tudott vagy nem akart alkalmazni. Az életsors ismeretében mennyre rezignáltan hangzik a feljegyzésnek ez a mondata: „... a nevelési mű ott végződik, ahol az ember kezdődik...”

Búcsút véve pedig a Bolyai Farkas szavaitól, idézzük azt a maga környezetében annyira a XIX. századra valló gondolatát egy természet-tudományosabb világkép szükségességét hirdetve, hogy rapszodikusán bár, de ennek a sokrétű kedélynek főbb futamait megmutathassuk:

„Segítenünk kell, ha sarunkból fel akarunk támadni, különösen ha papjaink a *hány isten?* s Tetzl cédulái mellett egy kis mathesist, physikát nem tanulnak, a boruló éjszakában lámpás nélkül marad a maradék.”

Lírai ömlés, tragikai póz, prófétai ihletés, lázas képzelet, forró önszeretet — íme a Farkas jellemző vonásai; mellette a fiú dacból szőtt léleknek látszik, hidegnek s éles logikájával kegyetlennek. Ha nem volt kellemes Bolyai Farkas fiának lenni, úgy nem lehetett boldogság Bolyai János apjának sem mondania magát. Farkasnak eszét elborították az érzelmek, s védekezésül a bohócsapkát kellett fejére húznia, Jánosban a párbajokon edzett reflexek és a mértanon csiszolódott logika teng túl. Az a tragédiájuk, hogy nemcsak a világgal s egymással, de önmagukkal is meg kellett hasonulniuk. S ez már a környezetük belenyúlása volt sor-suk alakulásába s jellemük formálódásába. Az a társadalmi közeg, amelyben élniük kellett, annyi súrlódást idézett elő, hogy el kellett ég-

niük. A Németh László emlegette „keserű magyar lé” forrását itt kell keresnünk, ebben a mozzanatban: egy pillanatra Európával egy magasságban éltek, s zuhanásuk lélekbe fájó sebeket hasított. S aztán már csak ezt gyógyíttázták a maguk módján: egymásba martak, s közben az erdélyi világ ellen kellett volna fordulniuk. Ők azonban az utópiák színes sárkányait eregették, s csalódba mindenben, meghaltak.

III.

Ha egyszer valaki megírja a magyar intellektualizmus történetét, a két Bolyainak külön fejezete lesz abban.

Munkásságuk jobbik részében nem a „mezei” intellektualizmust képviselik, s ha van is bennük „vidékiesség”, az legfényesebb pillanataikat sem tudja elhomályosítani, s tovább tudtak menni, egy lépéssel legalább, attól a pusztán esztétikai-irodalmi intellektualizmustól, amit Kazinczy Ferenc képvisel talán a legerőteljesebben, s meg tudták haladni azt az Erdélyben oly széles körben elterjedt „teológiai” intellektualizmust is, amelyről Turóczi-Trostler József ír Magyar Carteziánusok című tanulmányában: Bolyaiék a természettudományos elvben messze maguk mögött hagyják azt a világot, amelynek istene Descartes volt s prófétája Apáczai Csere János. Művükben és magatartásukban, leginkább pedig eredményeikben és megsejtéseikben, legtisztább szándékaikban nem áldoznak sem a teológiával szelídített descartes-i világnézetnek, sem annak az életbölcseletnek, amely elsősorban a gyomrán át látja a világot, s amely megszüli a magyar anekdotát, talán nem is véletlenül egy Hermányi Dienesben. A Bolyaiak drámája nemcsak vegetatív jellegű, hanem hangsúlyozottan intellektuális: bennük az Ész csatázik, még ha el is borítja agyukat és szemüket nemegyszer az indulat szinte fékezhetetlen gőzömlése.

Farkasban a képességek arányos és sokoldalú megjelenése virágzott ki, s ebben a hangsúlyozottan természettudományos tendencia, elméleti síkon a matematika, gyakorlatibb területeken pedig az alkalmazott fizika és vegytan játszik nagy szerepet. Kályhái és „magánjáró” háza, orvosi érdeklődése, zeneelmélet és erdészet s az irodalom, ha nem is magasröptű — íme Bolyai Farkas többlete kortársaival szemben, intellektualizmusának jellege, amelybe azonban egy nagy adag „practicizmus” is szorult, magasabbra talán éppen ezért nem tudott törni.

Egy azonban bizonyos: ő teremtette meg azt a szellemi műhelyt is, amelyből fia, János, elindult. Idillnek is szép, amit Farkas nagy iskola-táblája jelent a dolgozószobában, ahol apa és fia ebéd után órákat töltenek és matematizálnak, már-már öncélúan, mint akik rébuszt fejtenek, dolgoznak a képletekkel és levezetésekkel — s közben az egzakta gondolkodás magasságait ostromolják. Ahogy megtalálják a szellemnek ezt az elvontabb lakomáját s benne a különös ízeket, s ahogy végső fokon életük végéig melléje szegődnek, mutatkozik meg ennek az intellektualizmusnak nem egy vonása.

A babér azonban ebben is Jánosé. Az apa sok tekintetben egy régebbi embertípus és életforma képviselője. A fiúban azonban nemcsak a XIX. század, a valódi, szólal meg, hanem a XX. század is előre küldi üzenetét. Amit ő megcsinált, azt egy inkább Európában levő Németországban Gaus. a maga bevallása szerint is, nem merte végig sem gondolni, mert „félte az emberek és a viszonyok értetlenségétől”, ahogy János Appendixét nyugtázó levelében meg is írta.

Németh László tömör és lényegre megragadó jellemzése a *Sajkódi esték* egyik tanulmányában kitűnően jelöli ki Bolyai János eredményét. többek között az intellektualizmus szempontunkból fontos területén is:

„A kopernikuszi s a plancki ugrás azonban (sőt Einsteiné is) egy lényeges pontban különbözik attól, amelyet Bolyai János s vele egyidőben Lobacsevszkij tett meg. Kopernikuszt s főleg Keplert a csillagászat egyre bonyolultabbá váló teóriái, a bolygók pályáját leíró epiciklusok, Planckot a sugárzó meleg testek meglepő energiaeloszlása, Einsteint a fénysebesség változatlansága (a különböző irányban mozgó rendszerekben) kényszerítette rá, hogy az alapfeltevésekhez nyúljon; vagyis a valóság megfigyelése formálta át a gondolhatót. A nem euklidészi geometria forradalma ezzel szemben *magában a gondolhatóban* folyt le (a kiemelés Németh Lászlóé); az ész fogott gyanút önnen feltevése ellen. Ennek a gyanúnak, az ebből eredő rossz közérzetnek, a vele vívott harcnak volt tragikus bajnoka az öreg Bolyai, s ezt a gyanút igazolta s oldotta fel a fiatal.”

Bolyai János „elvonásra nevelt agy” volt, a „tisztá Esz”. Így tudta legyőzni a „paralelákát”, sőt: csak ilyen ész birkózhatott meg vele, s itt nem használtak az apai intelmek sem, amelyek féltően óvták, nehogy beleessék a paralelák csapdájába: „Egy örökké visszaforgó cirkulus van ebben a matériában, szünetlen becsaló labirintus; mint a kincsásó elszegényül, aki ebbe elegyedik, s tudatlan marad. S nehogy próbáld kipótolni, elvégezni, továbbmenni, ezeken a tájakon vannak a Hercules columnái, egy lépést se menj tovább, különben elveszett ember vagy” — írta Jánosnak az aggódó apa. S ezt a féltést válaszolta meg János híressé vált mondatában: „A semmiből egy új, más világot teremtettem; mind az, valamit eddig küldöttem, csak kutyaház a toronyhoz képest.”

János „betörését” a „gondolhatóba” lényegében csak századunk természettudományos forradalma tudta értékelni és felhasználni, s ezen a ponton kapcsolódik be János abba a nagy folyamatba, amelyet európai kultúrának ismerünk, mintegy bizonyítva, hogy ez az intellektuális út talán az egyetlen, ha a különbségeket nem számítjuk (mint amilyen a gulyás és csikós), amelyen az eredmények felszívódhatnak az emberiség tudatába.

S képzeljük el ezt az intellektust és az ilyenben lehetőségként megvaluló intellektualizmust, Bolyai János egyéni sorsába s az erdélyi közéletbe ágyazottan: a legkevesebb nyomot benne és környezetében hagyott, s csak a sérelmek emléke maradt fenn. Az üdvtanába vadult fiú és sérelmeit panaszló apa egymást örölték cserben hagyva az Esz nekik jutott parcelláját. Elgondolni is elszomorító, mit vesztett a tudomány és a magyar szellemi élet általában ezzel a torzsalkodással és elburjázott szenvedéllyel: János körül nem alakult ki egy társaság, nem keletkezett intellektuális kör, amely felszívta volna, levonva következményeit a János eredményeinek. Így maradt Bolyai János tudománya erdélyi öncélnak, olyan luxusnak, amellyel világában nem tudott senki élni, s így kellett ennek a bátor értelemnek, aki huszonegy éves korában el merte hagyni az apa emlegette „Herkules columnáit”, és ki mert evezni az értelem és a gondolkodás szabad vizeire, önmagába kapnia és apjába marnia, mind a kettejüket végül is elemészte.

IV.

A Bolyaiak életéhez nyúló drámaírói mozdulatnak van hát miben duskálnia. Nem véletlen, hogy az enciklopédikus hajlamú és beállítottságú Németh Lászlóban is annyi húr pendül meg, s az sem lesz véletlen, hogy az írónak több, régen melengetett terve éppen a Bolyaiakkal foglalkozva valósult meg, végső fokon, hogy a *Változatok egy témára* című könyve megszületett változataival s műfaji variációival.

Bevezetőnkben említettük már Németh László vállalkozásának jelentőségét, most idézzünk egy régi tanulmányából, mielőtt könyve anyagát részletesebben szemügyre vennénk. 1940-ben írta a *Színház papírból* című cikkét, amelyben a *Tanú* kapcsán egy „papírszínház” tervét mondja el; itt olvashatjuk a következőket is: „Egy-egy füzetet akartam kiadni, három-négyhavonként; minden füzetben egy darab. De nemcsak a darab, hanem a rendezői utasítások is hozzá, beszélgetések próba közben, színész és író vitája egy alakításról, még a kiskocsmabeli vacsorák is, ahol az én darabom s más darabok fonákságait beszéli meg egy kis sörnél a színházi személyzet...”

Ez a húsz év előtti terv valósult volna meg? A Bolyai-téma többre is futotta: versenyre kelhetett benne Schillerrel, akinek Wallenstein-bemutatója kapcsán írta ugyancsak azokban az időkben: „A drámatörténetben nem sokszor nyílik alkalom összevetni a képet, amelyet egy kor szakkutatója hősről mint történész nyert s a drámai alakot, amelyben mint költő élénk állította...” Kötetében is az első írás a tudománytörténeté, aki iskolai munkájában is azt forralta, hogy a fizika, matematika, vegytan óráin tudománytörténeti kép keretében adja elő ezeknek az alapismereteit, s aki mellé odaszegődött még az erdélyi emlékiratirodalom szerelme is, a Bethlen Miklós olvasója s árva Bethlen Kata levelezésének inycenc élvezője. A Bolyaiak levelezését azonban már úgy fedeztetni fel vele egy lelkes Németh László-olvasó s Bolyai-rajongó: ez a Németh László tollára való anyag, azé, aki Apáczai és Misztótfalusi Kis Miklós alakját vitte színpadra, s a szenvedély megszállottjairól beszélt drámaiban, mint amilyenek a VII. Gergely, a Husz János és a Galilei; múltjához méltó vállalkozásba kezdhet a Bolyai-anyaggal is.

S nemcsak a tudománytörténeté az első szó a könyvében: a kötet legjobb írása is ez. A tanulmányíró biztosabban jellemez, mint az, aki a dráma fonalát gombolyítja. Az emberi attitűd, amelyet különösen Bolyai Farkas alakja jelez, a tanulmány mondataiban arányosan bontakozik ki, a marosvásárhelyi élet atmoszféráját is kitűnően idézi nagy beleérzéssel és belelátással, a Bolyai-levelezés mondatai közül biztosan emeli ki azokat, amelyekben ízek vannak, s a kor hangulatai vibrálnak, az emberi vérmérséklet nyilatkozik meg, ezeken túl pedig „az a magyar szag”, a hősöknek az a „nehéz természet”, amely annyi „nagy tehetségünket” rozsdásította el, s amelynek hajdan éppen Németh László szegődött hívévé, s keresett és kért számra a magyar kultúra történetén.

Németh László „mélymagyar” elméletét nemcsak megcáfolta, de el is fújta az idő, s ha ösztönei még lázadoztak is a nagyon csábító téma hatása alatt, az írói tudat számot vetett korával és azokkal az új távlatokkal, amelyekkel az elmúlt húsz esztendő gazdagította. Az író *tudta*, hogy az általános emberi felé kell fejlesztenie azt, amit a Bolyaiakról közölni akar. „A Bolyaiak történetében az a szép, hogy bár tipikusan magyar... mégis sokkal inkább emberi” — írja a dialógusokban megírt Képzelt beszélgetés című tanulmányában. S ezt fűzi tovább egy másik helyen: „Gondolkoztak már azon, milyen örvény két ember viszonya? S hogy különböző okokból, amelyekről most nem beszélhetünk, századunkban milyen sok embernek kell ebbe az örvénybe belenéznie.”

Potenciálisan legalább, de adva van a Bolyai-témához való nyúlásnak két útja nemcsak elméletben, de Németh László szövegeiben is elszórva. A tanulmányokban s a Képzelt párbeszéd dialógusaiban a kettő egyensúlyban van, az író tartja a mértéket anyaga és mondandója között, s mértékkel adagolja a magyar valóság élesztőjét ehhez az emberi témához, erjesztőnek, de az analitikus író ügyvel, nehogy kellenél erősebb legyen az adagja. Ahogy elhelyezi hőseit a matematika történetében,

ahogy orvosi szemmel megnézi, s ahogy belépteti őket marosvásárhelyi környezetükbe, Németh László legjobb szövegei mellett tudjuk azokat az oldalakat.

A két Bolyai-dráma azonban, talán a felajzott várakozás, a nagy ígéret miatt, bizonyos mértékben csalódást is okoz. „Dramát drámává a lelki történet teszi. Igazi színpada nem a világ, hanem a lélek...” — írta a Dramaturgiai babonák című kis összefoglalójában valamikor. S idézzünk még egy mondatot e tanulmány egy másik helyéről: „A dráma egy jelentékeny ember vívódása, akár tragédia, akár színmű, akár vígjáték, amibe a vívódót bezárjuk...” Ez az igaznak tudott két megállapítás magyarázza aztán azt is, miért mutatkozik kevésbé sikerültnek a két Bolyai-dráma.

A Bolyaiak életének ugyanis kétségtelenül van egy világi felszíne is, amelybe Németh László oly nagyon belefeledkezett. A külső történet ez, amely azt példázza, hogy a kedvezőtlen körülmények és a korán jött eszmék hogyan tesznek tönkre jobb sorsra érdemes férfiúkat. S magyar alakokról lévén szó, nem nehéz sem a kedvezőtlen körülményekre, a társadalmi és szellemi elmaradottságra bukkanni, mint ahogy tucatszámra lehet idézni az elsorvadt tehetségek nevét is. Remegjen csak meg a kéz, fedje csak magát a figyelem egy pillanatra legalább az élet képén, s me-rengjen el szomorkodva a meglátott állapotok láttán. A dráma súlypontja eltolódik a kelleténél a „külső történet” irányában, elhatalmasodik az emberi rovására. Nemcsak a búsmagyaros nekibúsulásra gondolok, de arra is, hogy a környezet, az atmoszféra, a magyar elmaradottság s levegőhiány kapkod egy fokkal erősebben, mint kellene, s amennyit az írói tendencia szán neki.

Az Apai dicsőség, tehát a hosszabb változat példázza, hogyan borítja el kelleténél jobban a világ a dráma anyagát és nyeli el a hősokeket. A környezet ránó a Bolyaiakra a dráma faktúrájában, mintha a szerzőnek fontosabb volna a közeg amelyben a hősokeknek mozogniuk kell, mint maguk a hősokek s a hősokek szájával ágáló gondolatok. S bár olvasmányként érdekes, Németh László-szöveggként külön varázsa is van, mégis elhibázottnak kell tartanunk a szerző kiindulási pontját, mivel a kötetet bevezető tanulmányban azt írja, hogy a „Bolyaiak drámájánál, úgy érzem, a nyújtottabb, epikaibb alak mellett kell döntenünk...”, majd tovább: „Ha az epikai mellett döntöttünk, itt is fölmerül: nem kellene-e mindezt versben megírni...”

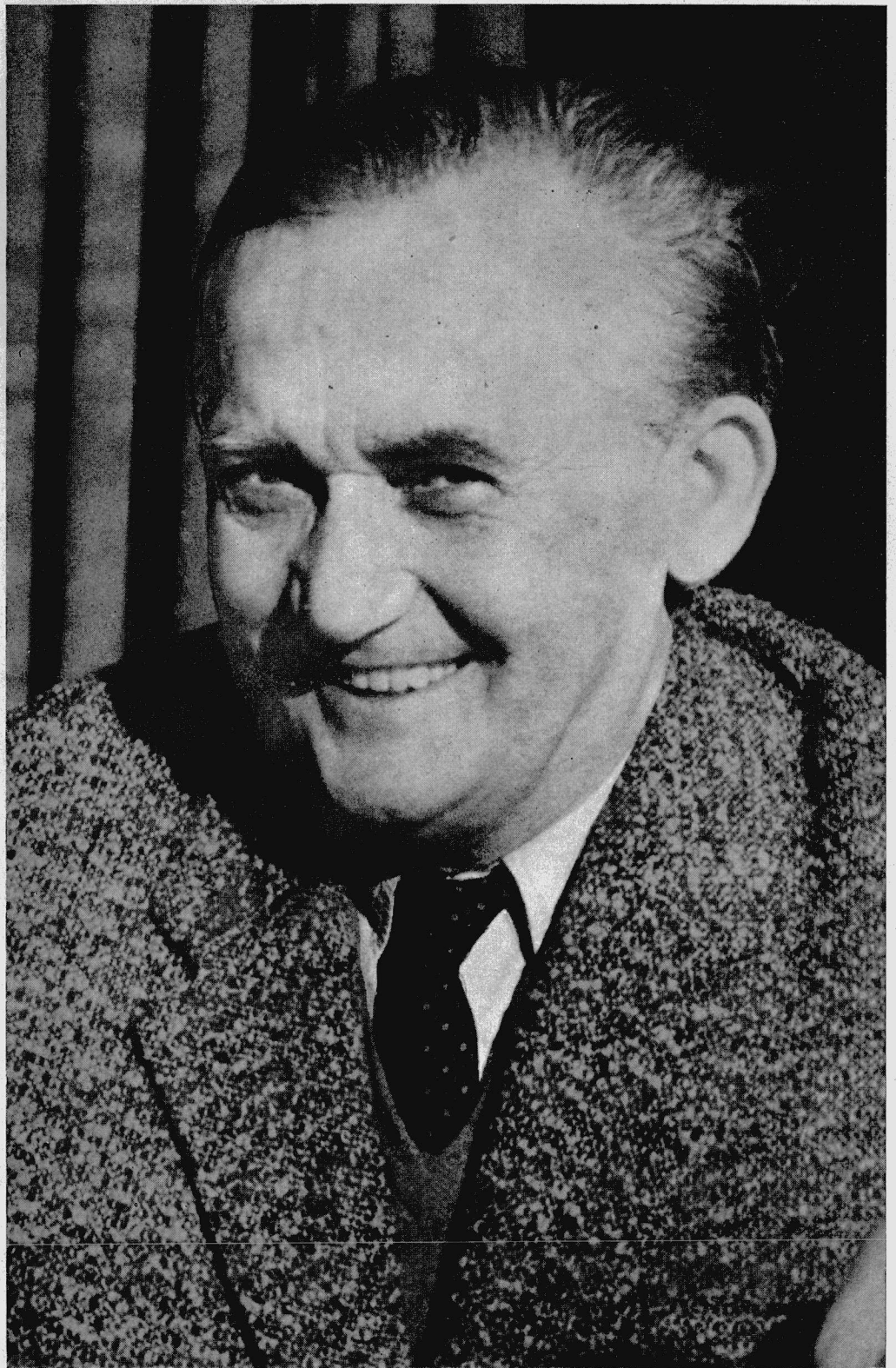
A formaválasztás kérdése csak látszólag egyszerű: nemcsak arra kell gondolnunk, amikor ezt a kérdést latolgatjuk, hogy a választott formával „mit tudok kihozni, kimondani”, hanem elsődlegesnek az a mozzanat merül fel, hogy tulajdonképpen mit akarok közölni, elmondani; arról vallok: hogyan látom a témám hordta problémákat. Irodalmi szempontból a Bolyaiak nyújtotta téma és a belőle kifejtendő mondanivaló összetett. Az Apai dicsőség ebből az anyagból, éppen mert az epikusabb vonásokat emelte ki és használta fel, tándrámává vált, amelyet századunkban Brecht emelt tökélyre. Az ő epikai színháza az író V-Effektjeit szolgálta, ugyanazt a funkciót kapta, amelyet a modern drámairodalomban a mitológiai témák játszanak: elidegenítő hatásukon van a hangsúly. Németh László, amikor Brecht színházának formai eredményeit kamatoztatja, bár tőle magától sem volt idegen ez a forma-lehetőség, az eredeti intenciókat sarkítva, életképszerűvé teszi éppen a beleépített sok vásárhelyi részlet, világi mozzanat segítségével. A Bolyaiak történetének drámai gócait kitűnően kitapintotta, s legtöbbjét képpé is formálta az Apai dicsőségben. Azonban a brechti színpad csapdájába esett: Brecht az egyes képekben a művektorait állítja színpadra, s ezeknek együttesen kell hatniuk, a drámában egyetlen súlypontot kell képezniük, mert a jelenetek külön-külön aránylag

kevés tragikai energiával vannak töltve, s rész-funkciójuk nagyon határozott, Németh László Apai dicsőségének pedig tizenöt színmű-embriót kell hordoznia. A képek külön-külön is egy-egy dráma magjai lehetnének, tragikai energiájuk nagy felszültségű, csupán annyira fékezettek, hogy a drámát nem vetik szét. Az egymás után következő képek a dráma súlypontjai is akarnak lenni, ennek következménye pedig az lett, hogy nem képződhetett egyetlen olyan sem, amely az egész benyomását tudná közvetíteni. Az életképszerűség az állókép technikáját hozza létre, ahonnan már csak egy lépés, hogy a Bolyaiak tragédiája tizenöt anekdota láncába szoruljon.

Az Apai dicsőségben volt Németh László dilemmája ugyanis a legnagyobb. Nem tudott dönteni, melyik Bolyait is válassza hőseül, hát salomoni megoldással mind a kettőt, egyenlő értékűen vitte színpadra. Farkas színes élete, lobogása, pedagógiai ihlete s János már-már démonikus megszállottsága egyaránt vonzotta. Azonban két Bolyait egy dráma már nem bír el, mint ahogy életükben sem bírták ki egy fedél alatt. Németh László azonban végigfuttatja a Bolyaiak paraleláját mind a tizenöt színen, s ebbe bukott bele: ahelyett, hogy a gondolatiság felé sarkított volna, cselekménnyel, eseményekkel kellett az egyes képeket tömnie, hogy elmondhassa a Bolyaiak életét és tragédiáját.

Németh László egész könyvében ugyanis éppen az életrajzi mozzanat az, amely végighúzódik: a két dráma magját éppen úgy ez teszi, mint ahogy a kísérő szövegek vagy a két filmterv is ezzel foglalkozik. Kérdés azonban, hogy az életrajz színességével, gazdagságával, rendkívüli érdekességével is elegendő-e a drámai mélyfúráshoz. A felszíni elmozdulások vallanak-e mindig a mélyben játszódó erőkről is? A Bolyaiak anyagdús, változatos, fordulatokban gazdag élete igazolni látszik ezt, s csak az Apai dicsőség elolvasása után kell lemondanunk erről az illúzióról. A Bolyaiak látható élete kiszorította a színpadról a lélek drámáját, s ha azt keressük az Apai dicsőségben, amit gondolatiságként, filozófiaként Németh László a drámák naplójában rögzített, családunk még nagyobb lesz. Az életrajz köldökszinórját nem tudta elszakítani az író, az epikai változat választásával pedig egyenesen azt mutatta meg: nem is akart elszakadni.

A Bolyaiak naplójában található egyik kitételben a Bolyaiak drámájának egy korszerűbb kicsengése is olvasható: „Az történik itt is, amit a kitérő egyenesekkel szoktam szemléltetni. Még az egymás felé tartó életek is elkerülik egymást: a meg-nem-értés teremtette magány feneketlen térségeiben. . .” A Bolyaiak életének példázatában ez a gondolati projekció az, amely az írónak azt a pontot kínálja, ahonnan kimozdíthatja „a világot sarkaiból”. De hogy nem ez az intellektuális veretű belső dráma realizálódott az „itt történt”-ben, arról már fentebb beszéltünk. Németh László legjobb színműveiben (a Galileiben például) az intellektuális, a magára vonatkoztatható gondolati helyzet kiélezettségét állítja színpadra, s a történelmi kosztümök csak álarcok: a maszkból az író szeme csillog felénk. A Bolyaiakban a történelem és a történetiség reálisként, tehát dimenzióként jelenik meg, amely ugyan közel áll az író szívéhez, vállalni azonban már nem tudja olyan mértékben, mint ahogy azt a VII. Gergelyben, a Husz Jánosban, a Galileiben megfigyelhettük. Az a szubjektív kapocs, amit a napló felemleget Farkas kapcsán („Az Apai dicsőség egyik hibája, hogy csak Farkast írtam belülről; öhözzá megvolt a kulcsom: a pedagógus apa, aki másba tette át becsvágyát, s rettentő élességű tükröt kap neveltjében”) közelről sem volt elegendő a Bolyaiak életének gondolati felmérésére s még kevésbé gondolati projekciójára, csupán azt példázhatja, hogy mennyivel szűkebb s kisebb az a világ, amellyel az Apai dicsőségben találkozunk a sok esemény, a színes életképek ellenére is.

GAL LASZLO

A Két Bolyai című, rövidebb változat a drámairás szerencsésebb csillogai alatt született meg. Az író kevesebbet markolt az életrajzból: az Apai dicsőségnek tizenöt képe helyett itt már csak négy van, s a négy közül is három az Idő és a cselekmény egységesebb szemléletét mutatja. Azt a két évet idézi színpadra, amely János hazatérése és a hazai házból való menekülése között telt el, s a negyedik felvonás, epilógusként, az időben nagyot ugorva megöregedtettem és kiégve, életünk romjain mutatja meg a hősöket, „annak levét isszák ott”, ami az első három felvonásban főtt.

Az indulatok megsűrűsödtek a Két Bolyaiban. S ha az Apai dicsőségben az epikai elem túltengését láthattuk, itt az érzelmi hangsúlyok a nagyon erősek: forróság csap ki a szövegből — a két Bolyai rossz természet surlódik és kap egymásba a szemünk előtt, leginkább pedig Róza miatt, akit János második győzelemként (az első volt a matematikusé) végül is, diadallal visz Bolyára. Az életrajz azonban itt sem kerül a háttérbe, hogy helyet adjon a lélek küzdelmének: az intellektuális sugallatok itt is éppen csak megmozdulnak. Hallunk néhány szép mondatot, a gondolatiság azonban a dráma szövetébe nem tud felszívódni, itt az érzelmek borítják el, példázva, hogy nemcsak a színpadon, de az író lelkében is, az ész és szív csatájában az író a szívet választotta — az életrajzi adatok bilincset. Így maradt meg itt is a két Bolyai egyenrangú hősként, csak azzal a különbséggel, hogy az Apai dicsőségben a „primus inter pares” elv alapján Farkas volt az első, itt pedig János lép hajszálynira az apja elé, de ez a hangsúly-áttétel sem menti meg a színművet, hogy ne váljék pedagógiai tragédiává, mintha az író itt sem találta volna meg azt a kulcsot, amely Jánost megnyitná, s az agyába szabad bejárást biztosítana. Így áll elő az az érdekes helyzet, hogy bár a szerző a szíve választottját: Farkast s Farkas színes életét, pedagógiai csalódását rajzolja és szüntelenül, akarata ellenére is, ezt tolja a néző szeme elé, a Két Bolyai drámai anyaga tiltakozik az írói erőszak ellen és Jánoshoz ragaszkodik, ezt meg a szerző nem tudja vállalni, s majdnem úgy jár el vele szemben, mint Farkas a valóságos életben: míg gyönyörködik benne és nagyinak akarja látni, kisebbségi érzéseket ültet el szívében.

Pedig János szavai a korszerűbbek, még ha csak szavak maradnak is, nem pedig egy gondolatiság kicsapódásai. A Két Bolyai nem egy helyét idézhetnénk, amelyben az intellektuális dráma körvonalait sejtethjük. S ha Farkas mondanivalóinak szövegekörnyezetében hangzik el például a Németh László-féle idill-felfogás megfogalmazása az iskolai tábla előtt álló Bolyaiak képe láttán, hogy: „Látod, ez azért szép! Itt álltok, s a tábla, mint egy tutaj, kivisz benneteket ebből a mi szomorú Erdélyünkéből...”, János és Róza beszélgetéséből kicsapó kérdés azt a drámai magot sejteti, amelyből a szerzőnek nem sikerült tragédiát növesztenie: „A semmiből egy világot teremtettem. Akarod-e, hogy mint az Euklidész terét, a bennünket fogó börtönt is szétdobjam?” Az ilyen kitételeket olvasva elkerülhetetlen, hogy ne gondoljunk: Németh László a Bolyaiak drámájából levonta ugyan a nemzeti, alkati, tudománytörténeti, pedagógiai stb. következtetéseket, de a János hordozta intellektualizmusét már nem, mert Farkas kötötte le a figyelmét s nem János, aki inkább a homo novus, akinek faktúráján annyi az intellektuális szín s aránylag kevesebb az érzelmi motiváció. Farkas különnc, de János a különös ember, a méltó drámai hős.

V.

Bolyai János azonban csak formabontásos drámai műben válhat főhőssé — a két Német László-drámának ez a legnagyobb tanulsága. S ha erről a szerzőt a két dráma nem is győzte meg, köteté két utolsó kísérlete, a két filmterv már beszédebben szólhat a fiaskójával.

Ha a színpad könnyebben tud ellenállni a drámai mondanivaló belső történetként való közlésének, a film, különösen az utóbbi időkben, a belső történet jegyében él. Németh László hiába tudja, hogy az „új» formabontó« dráma... módot ad rá, hogy az emlékező elé, az, amire emlékezőnek, mint játszott jelenet betáncoljon; — volt is olyan javaslat, hogy készítsék a Bolyai-témára egy ilyen harmadik színpadi variánst is. De mennyivel természetesebben történhet meg ez a film formájának a felbontása nélkül a képeket lazábban s egész más ritmus szerint egymásba oldó film-szalagon”. Amikor e gondolat realizációjához fog, az ok és az okozat egy-síkú s leginkább életrajzi kapcsolatai tolakodnak a filmtéma és a szerző közé, s hiába dobban a Proust-olvasó s a remek Proust-tanulmány szerzőjének a szíve a film felkínálta technikai lehetőségek kiaknázása gondolatára, a drámák alapvető koncepciójától itt sem tud szabadulni: a képeknek itt is az életrajz-drámát, nem pedig az intellektus tragédiáját szánja, ami különösen a második filmtervben szembeötlő.

Erthetővé csupán akkor válik ez a szenvedélyes törekvés a Bolyai-téma epikus vonásainak előtérbe helyezésére, ha arra gondolunk, hogy Németh László alapkoncepciójába az apa és fiú viszony fészkelte magát. A Két Bolyai második felvonásában egészen nyíltan ki is mondja ezt:

Bolyai: Sokféleképp lehet egyik lélek társa a másiknak.

Antal: Úgy is, mint ama Leander, aki átúsza párjáért a tenger-szorost.

Bolyai keserű nevetéssel: S úgyis, mint Prometheus meg a máját rágó madár...”

S a Képzelt beszélgetésben ki is fejti, hogy a Bolyai-drámában nem a férfi és a nő viszonyát látja előtérben, hanem két férfi viszonyába akar merülni. Bizonyos mértékben ez a dráma kuriózuma is. Ha pedig ez a viszony áll figyelmének tengelyében, akkor a magyarázata is megvan annak a tudatos korszerűtlenségnek, amelyet ebben a könyvben a szerző vállalt.

A Képzelt beszélgetés ablak a Bolyai-drámákra való pillantáshoz, közben szöveggként is igen tanulságos forgatni. A szövegben, körvonalakban ott van egy még érdekesebb Bolyai-dráma magva is, az, amit a két változatban a szerző nem tudott kihozni a szövegből. Ha a Két Bolyai, mert közvetlenül ehhez kapcsolódik a Képzelt beszélgetés, az eredmény, ez a rövidebb szöveg a szándékok tragédiája, szinte testközelből elmondva. Alakjainak elemzése mintaszerű, a felhalmozott problémák pedig arról tanúskodnak, hogy a drámai szövegekbe Németh László gazdagságának csak kisebbik hányada szorult, mintegy igazolva a Bolyai-napló rezignált megállapítását:

„Nem tudom: örüljek-e neki, hogy amit eltökéltem, ilyen pontosan végrehajtottam, vagy szomorkodjak, hogy az írás varázslata nem húz már ki témáimból többet az előrelátottnál?”

Erre keres alighanem magyarázatot a Képzelt beszélgetésben, amikor oldalas passzusokban fejtegeti „maga mentségéül” drámája „korszerűtlenségét”, amely nyilvánvalóvá lesz, amikor a nyugati drámairodalom mai „megleppő virágzása” felől, vagy a mai tárgyú hazai darabok irányából közelít a Bolyaiakhoz. „S ha e megleppő virágzás s e valóságos szükséglet felől nézem a darabot — mondja a Képzelt beszélgetésben — ... akkor alig láthatok benne mást, mint valami sajtáságos magyar — egyéni és egy-

szeri — képződményt, amelynek a világ- és nemzeti drámairodalomban nyilván nem lesz folytatása”.

Mindenesetre meglepő a gondolatnak az a kanyarja, amelyet meg-rajzol:

„... Egy irodalmi alkotást ugyanis beteges dolog kizárólag valamely irodalmi irány jelenségéként mint időszerű vagy időszerűtlen művet megítélni. Arany János balladáit és eposzait a megírásuk idején is Vieux jeux voltak; a magyar irodalomnak mégis állandóbb kincsei, mint mondjuk a Vajda verses regénye, vagy akár a Margitta élni akar. Szabó Lőrinc lírájának sem árt, hogy mint igen illetékes tolmács kimutatta, ez Eliot és Jimenez korában a 19. század ittmaradt bölénye volt.

Fiatalszínház: De azért a korszerűség sem pusztán behódolás vagy elébeugrás a divatnak.

Szerző: Sőt; az igazi: egy új történelmi helyzet felismerése. Önmagában azonban csak történelmi érdem, mely előbb-utóbb lekopik a mű meglevő vagy meg nem levő állandó értékéről. Nem akarom azzal vigasztalni magam, hogy Shakespeare már a Ben Jonson híveinek szemében is kissé múltszagú, patétikus szerzőnek számított. Azzal azonban talán biztathatom magam s titeket is, hogy az én „történelmi” drámáimban is van valami, ami miatt a majd egy százados korszerűtlenséget meg fogják bocsátani...”

Amit mond, igaz. De az is szemmel látható, hogy az igazságnak csak egy részét mondja ki. A korszerűtlenség gyökere nem abban van, amiben ő keresi. A Bolyai-drámák kérdései, amennyire formai kérdések, legalább annyira az értelmezés kérdései is. Korszerűtlenségnek számíthat például az is, ahogy a téma filozófiai szálát kiejti a kezéből, vagy ahogy az intellektuális vonásokat elkendőzi a színes életrajz kedvéért, ahogyan lapangani hagyja a János intellektusát, mert legtöbbször más úton jár: a felfokozott érzelemén vagy a zaklatott sorsán, de nem akarja megérteni a dráma szövegében az ész mozdulatait, amely ott viaskodik a test idegszálaiban.

Idézetünk megpendített gondolata természetesen nemcsak Németh Lászlóé. Ha végigtekintünk a magyar irodalom egészén, nem egy korszak alkotásain, különösen a regény- és a drámairodalomban észlelhetjük azt a korszerűtlenséget, amelyet Németh László itt felemlített. Arany János, Móricz Zsigmond igen fájdalmas példái ennek az igazságnak. A nagy, európai szintű alkotás létrehozására minden lehetőségük megvan, de a döntő lépésre nem tudnak vállalkozni: az az elfejlődés művükön belül a nemzeti vagy az életes felé végbement, gyökere annak a Németh László meglátta korszerűtlenségnek, amit a maga művében megpróbált védeni. Az a két csapás, amelyen maga is járt, az egyiken az *Égető Eszter*, a másikon az *Iszony* tematikáját bontva ki, mutatja a megvalósulások és a lehetőségek közötti választásban a kompromisszumot: az alkotás úgy jön létre, hogy a lehetőségeket kell feláldozni amaz kedvéért. Amikor a mű súlypontja nem a gondolatiság, a filozófiai megértettség és értelmezés felé hajlik, hanem a nemzeti irányába tendál, születnek az olyan korszerűtlen művek, amilyen a Bolyaiakról szóló két Németh László-dráma is. Ezért fogja kézen az életrajziséget az epikus színháznak a vállalása, ebbe pedig az a „magyar szag” kapcsolódik, amely a darab nemzeti oldalát jelenti. A hang megemelkedik s a szavakban a pátosz remegése hallik: „Itt ül több mint ezer éve Európa szélén egy nemzet, amelyet ha okosnak nem is, de tehetségesnek talán elfogultság nélküli mondhatunk. Mi az oka, hogy ez a nemzet még lélekszáma arányában sem tudta az emberi kultúrát gazdagítani, s ha egy atombomba vagy más szerencsétlenség a föld színéről lesöpörné, alig néhány név jelezné egy ideig még, hogy volt. Ez a darab bemutat egyet... akit a Petőfié és Bartóké mellől nem lesz egészen köny-

nyű letörölni...” — írja a Képzelt beszélgetésben. A mondandó vége pedig nem véletlenül hangzik majd az „annyi nagy tehetségünket elrozsdásító magyar atmoszféráról”.

Az írónak igaza van, amikor azt írja, hogy a „Bolyaiak történetében az a szép, hogy bár tipikusan magyar... mégis sokkal inkább emberi”. Németh László epikus vállalkozása, az életrajz központi helye azt bizonyítja, hogy inkább a tipikusan magyar felé hajlott: az életrajzot mutatja be, nem pedig az életrajzból kikövetkeztethető problémásort. Nem az életrajzból indult ki, hanem oda jutott el, az eszköz ebben a metamorfózisban céllá vált, a nemzeti jelleg pedig mindent eltakaró színné, holott ez csak a Bolyaiak drámájának egy komponense volt. A legelemibb összehasonlítás pl. a Galilei vagy a VII. Gergely és a Bolyaiak drámája között könnyen kimutathatná a nemzetinek ezt az eluralkodását az életrajz-konceptió jó hányadában. Aho! a nemzeti jelleg nem kerül előtérbe, lévén azok a hősök nem magyarok, az író könnyen, mintegy játszva ugratja ki és helyezi előtérbe a gondolatiságot. Nemzeti hőseit erről a gondolati csúcsról már nem tudja szemlélni, s beleesik a magyar irodalom gyermekbetegségébe. A történelemmel teremtett intim viszony ennek már csak a következménye lesz. Ami egy Brechtnél az elidegenítés eszköze, itt az érzelmes kedély izgatószerévé válik. A történelem nem ad távlatot a szemléletnek, hanem talajjá válik, amelyen az író és hőse testközelben találkozhat.

VI.

A könyv, miként elemzésünk megpróbálta kimutatni, a tartalma ígérte problémát nem tudta várakozásunkhoz mértén megmutatni. A problémát azonban felrajzolta, s csomópontjait megjelölte. Ahhoz, hogy mélyebben tekinthessünk a forma teherbíróképességének a problémájába, s hogy műfaji vizsgálatainkat kiterjeszthessük, néhány fontos elemet hiányolhatunk, elsősorban annak a formabontó harmadik változatnak a nem létét, amelyet maga a szerző is felvetett könyvének egy helyén. Kárpoztalásként talán csak azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy ez izgalmas formai kísérlet helyett eljuthattunk a magyar irodalom egy alkati betegségének az érintéséhez, amelyet Németh Lászlónak ez a könyve olyan jól példázott.

A változatok csak részben voltak azok: az író, bár két drámát közöl, egy hosszabb, tizenöt képes epikai életrajzot (Apai dicsőség), és egy négyfelvonásos, rövidített változatot (Két Bolyai), két filmtervet, két tanulmányt, egy naplót és egy Képzelt beszélgetés című dramaturgiai dialógust, a Bolyaiak sorsához mindegyikben egyformán állt oda, s ennek következtében a különböző műfajokban alapvető értelmezési különbséget nem találunk — a tanulmányokban kialakult koncepció szinte betű szerint átkerült előbb az Apai dicsőségbe, innen a Két Bolyaiba, majd a két filmtervbe csempészte magát. Ami kimaradt a könyvből, az a forma cselekvő szerepének a kimutatása volt, az, hogyan módosul a Bolyaiakról, a Bolyaiak életsora, egyénisége hordozta mondanivaló, hogyan játszik az alkotásba a drámai vagy prózai forma, ezeknek a műfaji változatai.

Szerénytelenség lenne azonban nem bevallani, hogy így is izgalmas problémák asztala volt ez a Németh László-könyv, s a vele való időzés nem volt hiábavaló. A könyv és a szerző felfedezett korlátai legalább megmutatták, hogy a beigért „kísérleti dramaturgia” még az Idő méhében szunnyad; de hogy Németh Lászlóban is ott lapul, könyve beszédesen hirdeti.